

ТҮРКІСТАН

Халықаралық саяси ақпараттық газеті

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА МӨРЛЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Қазақ хандығы алғаш өзі жеке шаңырақ көтерген 1456-1457 жылдардан бастап қазақтың ру, тайпаларын тұратын жерлеріне қарай үш ордаға бөліп басқару жүйесін құра бастайды. Міне, осы кезеңдерден басталып, қазақ мемлекетінің өзіндік шекарасы, үш орданың қысқы қонысы, жаз жайлауы хан, сұлтандар мен билердің шешімдері арқылы белгіленіп келе-келе ол қоныстар тұрақты болып қалған-ды.

XVI-XVII ғасырлардағы түрлі дау-жанжалдардың қорытындылары ауызша билікпен, билердің мөрлік таңбаларын басуымен расталып, бекітілетін. Ресеймен қатынас орнату жылдарында XVIII ғасырдың басында-ақ бірді-екілі құжаттарда хандардың мөр басып, куәландырған құжаттары бар. 1718 жылдың 8 сәуірінде Қайып хан мен Софының (Әзиздің) Ресей патшасына жолдаған қатынас қағазында өздерінің сөздеріне сенуді айтып, мөрін басқан.

Жалпы қазақ тарихшылары мен этнограф ғалымдары қазақ мөрі хақында зерттеу жүргізбеді десе болғандай. Дегенмен, қазақтың хан, сұлтан билері мен батырларының мөрлері, жалпы мөр туралы аз-кем зерттеп, өз пікірін жазған орыс ғалымы, зерттеуші М.П.Вяткин “Сырым батыр” атты еңбегінде (21 бетте) былайша ой қозғаған:

“...Шығыстан шыққан документтердің (құжаттардың) түп нұсқаларында қойылған қолдардың саны көп болады. Старшиналар (билер) мен сұлтандардың аттарын документті кім жазған болса, сол адам қойып отырған, яғни әдетте, молда жазып отырған. Бірақ бұл қойылған қолдар тиісті адам атының қарсысына таңба немесе мөр басылып анықталған”.

Мемлекеттік мұрағаттардағы көп құжаттардың арасынан және де сирек кездесетін кітаптардағы XVIII ғасырдың ортасынан бергі мерзімдегі орыс-қазақ (басқа көршілес елдермен) қатынас қағаздарынан түрлі сипаттағы мөрлерді көреміз. Негізінен алғашқы мөр Әз-Тәуке ханнан басталса керек.

Патшалық губернаторлар аймақ пен өңірлердегі хан, сұлтандар және билер мен батырларға мөр жасатып алуға жазбаша рұқсат бермесе де, ауызша келісіп отырған сияқты. Өйткені хан мен сұлтан, қожалардың мөрлері басқаша да қара қазақтан шыққан билер мен батырлардың мөрлерінің көлемі де өзгеше. Осы мөрлердің түп нұсқасымен көшірмелерін көру арқылы зерделей қарасак, патша әкімшілігі мөрлердің қандай болып жасалуына мән беріп отырған деген қорытындыға итермелейді. Бұл сөзіміздің жалаң долбар болмау үшін атақты ғалым М.П.Вяткиннің мөр туралы жазбасын тарқатып көрелік.

“...Мөрдiң бедерi қағазға қара бояумен түсiрiлiп отырған, жазу мөрдiң табанына ойып салынған болғандықтан, оның басқанда түскен бедерi тiптi айқын болмай көмескi болып түсiп отырған. Әсiресе, диаграфиялық белгiлерiн айыру қиын. Мөрлердiң үлгiсi миндаль сияқты сопақ, дөңгелек, шаршы және сегiз қырлы келедi. Миндаль сияқты мөрлердi қашан да болса сұлтандар мен қожалар ұстаған, тек ерекше жағдай ретiнде ғана бұл мөрлерге бидiң ғана немесе мырзаның аты ғана жазылған. Мөрлердi басуда белгiлi тәртiп қолданылған. Ең алдымен миндаль сияқты мөрлер, одан кейiн сопақ оның артынан дөңгелек және көп қырлы мөрлер басылып отырған. Мөрдiң табанындағы жазулар бiркелкi мөр иесiнiң аты, оның тегi, (әкесiнiң аты) дәрежесi (хан, сұлтан, би т.т.) хиджра жылы көрсетiлген мөр сирек кездеседi. Бұл түрлес мөрлерден қожалардың, қазылардың және молдалардың әлгiнiң үстiне қосымша жазу бар. Старшинаның (билердiң) қандай рудан екендiгi мөрде көрсетiлмейдi: ерекше бiр сирек кездескен мөр ретiнде Байсақал деген старшинаның мөрiн атап өтуге болады, оның мөрiнде (арабша) Байсақал Тiлекеұлы, Жаппас деген жазу бар. Мөрлерде ешқандай сурет жоқ. Бұл жөнiнде маған кездескен бiр ғана мөр Қайыпұлы Шерғазы сұлтан мөрi, мұның мөрiнде қалып жазу үстiне тәж ұстап тұрған екi арыстанның суретi бар”. Ғалым осы зерттеуiнде Шерғазы сұлтанның Ресейде болып, солардан үйренiп, елiктеген болар деп те ой тастаған.

Көрнектi зерттеушiнiң жазғанындай сол кезеңдерден сақталынған мөрлердiң көбi хан, сұлтандардiкi миндаль, сопақша болса, қожа мен ишандардың мөрлерi де соларға ұқсас. Ал қара қазақтан шыққан билер мен батырлардың мөрлерi дөңгелек, қырлы болып келедi. Менiң назарыма iлiккен мөрлерде Әбiлхайыр хан, Қайып хан, Шөмекей тайпасының бас биi болған Кетебай Жолайұлының мөрi хиджра жылымен жазылған. Осы әулеттен Өтетiлеу, Пiрәлi билердiң (1794, 1830, 1860 жылдарда жасалған) мөрлерi сақталынған. Сонымен қатар есiмi үш жүзге тараған Ресей өкiметiне “ғазауат” соғысын бастаған Керей Марал ишан Құрманұлының мөрi де бар. Ырғыз өнiрiн билеген, 1834 жылы Бұхараға сапар шеккен орыс офицерлерi П.П.Демезон, И.В.Виткевичке жолбасшысы болған Алмат Тобабергеновтың 1875 жылғы, Сыр елiнде (Арал өнiрiнде) хан болған Бекмырза Әлдеевтiң 1857 жылғы, Жақайым Жетес бидiң 1874, Қаракете Бекмырза Еркiнбаевтың (1866), 1852 жылғы батыр Тоғанас Бәйтiкұлының, Сарғасқа Ерболат Талқанбайұлының (1866), Сарыбай Сәдiрдiң 1866 жылғы, Жаппас Жанғабыл Төлегеновтың тағы басқалардың 30-дан астам мөрлерiнiң көшiрмесi жинақталынған. Орынбор, Ташкент, Қазақстан Республикасы мемлекеттiк мұрағат қорлары құжаттардағы мөрлердiң бiтiм-пiшiмi, көлемi, орналасу тәртiбi жоғарыда ғалым, зерттеушi М.П.Вяткин айтқандай болып шығып отыр. Демек заң жүзiнде заңдастырылмаса да өлке басқарушыларының ықпалы болғаны аңғарылады. Дегенмен мөрлердегi жазулардың көбiсi аты мен тегi жазылса, Кетебай би мөрi хиджра жылымен белгiленсе, Жаппас Байсақал керуенбасының баласы Ахметтiң мөрiнде былайша жазылған: “Ахмет Байсақал баласы”. Байлығы асқан Тiлеке батырдың баласы

керуенбасы Байсақалдың өз мөріне басқалардан өзгешелек етіп, өзінің руын жаздыруы, ел адамдары мен шенеуніктер арасында беделді болғанын айғақтайды. Кейбір мөрлер алтынмен апталып, кейбіреуі таза күмістен жасалған.

Кей-кейде бір топ билер ортақ мәселе туралы бір қорытындыға келіп, көбі өз таңба белгілерін қойса, оларды бекіткен кісілер, солардың атынан қол қойып, мөр басып растап отырған. 1785 жылы Нұралы ханды тақтан түсіру мақсатында Кіші жүздің 56 биі патшайымға хат жазып, Нұралыны хандықтан түсіруді сұрап, ұсыныс жасаған. Осынау тарих хат-қатынасты Сырым батыр мен пір атанған Әбдіжәлел қожа бекітіп қол қойып, мөрін басқан. Мұндай үрдіс мөр басу XX ғасырдың 20 жылдарына дейін жалғасқан. Жеке хан, сұлтан, билердің мөрлерімен қатар генерал-губернатордың, облыс басқарушысымен уезд, болыс басқарушыларының, тіпте ауылнайлардың патша өкіметі жасатып берген мөрлері түрлі іс-қағаздарда, басқа да мәселелер туралы қатынастарда басылып отырылған. Тіпті болыс басқарушысымен ауыл старшиналарының мөрлері жоғалғанда газеттерге хабарлама беріп, күшін жойып отырған. Ал жеке билердің мөрлерінің нақты есебі, кімде қанша бары есепке алынбаған сияқты.

Қазақ Совет энциклопедиясының 8-томында мөрге анықтама берілген (176 б.). Мөр бетінде ойып жасалған әріп және басқа да белгілері бар, сургуч, балауыз немесе қағазға басу үшін қолданылатын (куәліктерге, ақша және басқа да документтерге) арнаулы құрал. Мөрге мемлекеттік гербтің суреті немесе эмблема салынады, мекеме, кәсіпорын, ұйымның аты жазылады. СССР-де мөр жасау облыстық, өлкелік, одақтас және автономиялы республикалар милиция органдарының рұқсаты бойынша ашылған кәсіпорындарға жүргізіледі. Мөр жасау үшін жергілікті милиция органдарынан рұқсат алу шарт. Ал қазіргі тәуелсіздік жылдарында мөр жасау, оған рұқсат беру ісі бір жүйеге түспеген тәрізді.

Бұрынғы хан, сұлтан, билердің мөрлері ел басқару, ірі істерді шешуге араласқан тұлғаларды анықтап берумен қатар көп нәрсеге көз жеткізеді. Бабаларымыздан қалған асыл мұралардың бірі — мөр тарихына шолу жасай отырып, XVIII-XIX ғасырлардағы хан, сұлтан, билер мен батырлардың мөрлерінің кейбір нұсқасын қалың оқырман назарына ұсынбақпыз.